

MƏHƏMMƏD MƏMMƏDSƏİD oğlu MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

**YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİĞ” ABİDƏSİNDƏ
TÜRK BƏYİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ**

“Qutadğu bilig” əsərinin başdan-başa türk dilində yazılması, qədim adətləri və etnoqrafik xüsusiyyətləri gözəl bilməsi, Quranı, İslam fəlsəfəsini dərinləndirən mənimsəməsi Yusif Balasaqunlunu yalnız bir sənətkar kimi deyil, həm də türk dövlətçilik tarixinin qüdrətli simalarından biri kimi tanıdır. Türklük aləmini dünyaya və insana fəlsəfi baxış, hüquq və dövlət dünyabaxışından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Bu möhtəşəm abidədə Yusif Balasaqunlu islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törədən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini birləşdirmişdir. İ.Qəfəsoğlunun

sözləri ilə desək, bu mənada əsər "...türklərin mənəvi tərifi, siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtmayı bacarmışdır" (6, 4).

"Qutadğu bilig"dəki insan konsepsiyası , ağıl anlayışı, hikmət fəlsəfəsi qut və əsasında ədalət duran törə kimi anlayışların çoxsəpkili təhlili kimi ortaya çıxı bilər. Abidədə " Törə ilahi nizam olduğu üçün Tanrı öz nizamına uyğun adama qut verir" fikri xüsusi vurğulanır (1, 11). "Qutadğu bilig" dövlət adamları və idarə edənlər üçün həqiqi bir rəhbər, bir əxlaq və təsəvvüf kitabıdır. Qaraxanlılar dövrünün məhsulu olan "Qutadğu bilig" bir siyasətnamədir. Əsər yalnız bir fəlsəfə kitabı olmayıb, qaynağını ayət və hədislərdən alan "Qut"lu bir kitabdır.

Sakral mənə qatıyla bağlılığı bəyliyin türklərdə insana bir Tanrı vergisi olduğu düşüncəsindən aydın görünür. Yaradılışın nizamını davamlı olaraq saxlayan türk Tanrısı xaqanları və bəyləri yüksəltməsi üçün deyil, məhz türk millətini yüksəltsinlər deyər xaqanlara " kut" göndərirdi (3, s.110). Türk bəylərinin yeganə məqsədi Tanrı bayrağı altında bir türk nizamı yaratmaqdır. Böyük türk dövlətlərinin hamısında ölkələr fəth etmək, nizam yaratmaq, tarazlığı bərpa etmək, qatmaqarışıqlığı düzümə salmaq missiyası Tanrı qarşısında müqəddəs borcu ödəmə kimi semiotik mənə daşıyır. El yaratmaq hökmdarın Tanrı borcu kimi təqdim olunur.

Dövlətin əsas məqsədi ədaləti gerçəkləşdirməkdir. Qanun siyasi iqtidarın sərhədlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı onun üstündə olduğunu göstərir. Lakin qanunun praktikada tətbiqi üçün siyasi iqtidara ehtiyacı vardır. Bəylik və bəyliyin insana necə keçməsi fikrinə gəlincə , abidədə Yusif Balasaqunlu tərəfindən belə deyilir: " Bəy nəcabətli nəsilədən olmalıdır//Bəy igid,cəsur, qəhrəman, şirurəkli olmalıdır// Atası bəydirsə, oğul bəy doğular//O da ataları kimi bəy olar! // Bəy bilikli və ağıllı olmalıdır//Comərd və xoşxasiyyət də olmalıdır.// Bəylər bilikli xalqa baş oldular, //Ağılla elin-günün işini gördülər, //Bəy adı bilik sözü ilə bağlıdır// Bəliyin lamı getsə də bəy adı qalar. //Bəy çox ağıllı olmalı, aqlın qiymətini bilməlidir, // Bilikli insanın düşməni çox olar, // Nə deyir, eşit gör bilik bilən ər, // Başına çox hadisələr gələn ər:"Qəfil iftiraya uğramamaq üçün //Bəy bilikli, ağıllı və sayıq olmalıdır"(1, beyt: 1949-1956, s.152).

Nüzamülmülkə görə , hökmdarın sahib olması vacib olan özəlliklərin başında ədalət və bilgi gəlməkdədir. Dövlətin uzun müddət bərqərar olmasını müəyyənləşdirən 2 əsass ünsürə gəldikdə isə bunlar-insan və ədalətdir. Bəy öncəliklə əxlaqi cəhətdən tutarlı olmalı, dövlətin idarə olunmasında ağıl və bilgiyə dayanmalıdır. Ədalət, qanun və cəzanı təmsil edən xaqan və ya bəy duyğularına hakim olmalı, ona bağlı olmamalıdır(2, s.153).

Fərabî "Əl-mədinətü-l- Fazıla" əsərində dövlət başçısı olan xaqanın" sağlam, doğuluşdan kəskin zəkali, hafizəsi güclü, qavrayışı qüvvətli, göəl və asan ifadə gücünə sahib, öyrətməkvə öyrənməyi sevən, yemək, içki və qadın düşkünü olmayan, həqiqəti sevən və yalana nifrət edən , comərd,var-dövlət və dünya nemətlərinə dəyər verməyən, adillərin dostu və zalımların düşməni, doğru bildiyində cəsur, əzim və iradə sahibi olması" gərəkli olduğunu ifadə edir (4, s. 77). "Qutadğu bilig"də Yusif Balasaqunlu "qut"a sahib olan bəydə olması gərəkən özəllikləri aşağıdakı kimi açıqlamışdır: "...Safqəlbli, həlim və şirindilli olmalıdır// Özünü gözləməli, iftira etməməli, // Pis və çirkin işə yaxın durmamalıdır.// Yığılmış malı yerində sərf etməli, // Həyatını, işini, rəftarını nizamlamalı, // Özündən böyüyə qulluq etməli, // Özündən kiçiyə şirin sözlə xitab etməli, // Kişi başqalarına yekəxana yanaşmamalı, // Özündən kiçikləri əzməməli, // Yavalıqla eyş-ışrətə baş qoşmamalı, // Rəftarında doğrucul olmalıdır...// Özü təmiz olmalı, doğru yolda olmalı // Bunun bağlı belədir, birdəfəlik bilməlidir" (1, beyt:703-709, s.72; beyt: 727, s.73).

Türk bəyinin xalq tərəfindən sevilib-sayılması üçün daşınması vacib olan özəllikləri "Qutadğu bilig" əsərinə istinadən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Bəy bilikli və ağıllı olmalı, siyasəti bilməlidir

Bəylərin bilikli və siyasəti dərindən bilməsi ilə bağlı Yusif Xas Hacib əski türk şairlərindən birinin bir beytini örnək gətirir:

Bəylərin qapısını siyasət bəzəyər,

Bəy siyasətlə elini nizama salar(1, s.161).

Türk bəyində aranan özəlliklərin başında uzaqgörənlik durur. Təbii ki, uzaqgörənliyi tamamlayan ünsür siyasət bilgisidir. Deməli, bəy siyasi və idarə sahəsində bilikli olmalıdır. Unutmayaq ki, bacarıqlı, dövləti və xalqı yüksəldən Türk xaqanlarına, hətta xatunlara "Bilgə"

ünvanları verilmişdir. Türklər bilgiyə verdikləri dəyərin və təcrübələrinin bir nəticəsi olaraq, xaqan və bəylərinin bilikli olmasını arzulayırdılar. Təbii ki, bilikli olmaqla yanaşı, tamamlayıcı özəlliklər içərisində ağıl və fəzilət də axtarıldı. Yusif Xac Hacib əsərdə bəyin ən mühüm özəlliklərindən biri olan ağıllı və bilikli olması üzərində ısrarla durur: "... İnsan ağılı ilə yüksəlir, biliklə böyüyür, // Bu iki şey insanı etibarlı edir (1, beyt: 289, s. 43); İnsan ağıl sayəsində insan adlanır// Bəylər bilik sayəsində eli idarə edir(1, beyt: 303, s. 44); Bəy xalqı biliklə əlində saxlar, // Biliyi olmasa, ağılı işə yaramaz (1, beyt: 1968, s. 153); Biliksizə dövlət yetişib, səadət nəsib olsa, // Xalqın arasında nifaq, el içinə fəlakət düşər // Əgər bəylik ağıllı adamın əlinə keçsə // El rahatlığa çatar, buna inan (1, beyt: 1780-1781, s. 140).

Əski türklər fəzilət sahibi olan şəxslərə ərəmli deyərdir. Ərdəmliyi Tanrı yolu və Tanrı tərəfindən verilən yaxşı bir özəllik kimi qəbul edilərdi (7, s. 583). Bu üzdən həmin özəlliyi axtarar, həmin vəsfi daşımayanı xaqanlığ haqqına sahib qəbul etməz və seçməzlərdi. Yusif Balasaqunlu səbirli və qərarlı olmaqla bağlı belə deyir: "Səbir və yumşaqıq bəyin bəzəyidir // Bunlar bəyliyin əsas məziyyətləridir // Bəy işini bilərəkdən başlamalıdır, // Sona yetirmək üçün ağıllı olmalıdır(1, beyt 1988-1989, s.154); tələskənlik, kəvəzəlik və pis əməl-bunlar biliksizlik əlamətidir...// Hər işdə sakitliyə riayət et// İbadətdə tələs, cəld tərpən" (1,beyt 1997; 1998; s. 154).

2. Bəy ehtiyatlı və sayıq olmalıdır

Yusif Xas Hacibə görə, dövlətin ömrü dövlət işlərində tədbir və ayıqlıq ilə sıx bağlıdır. Müəllif bildirir ki, " Bəy çox ehtiyatlı və sayıq olmalıdır, // O. etinasız olsa , başqalarına sədəmə toxunar. // Hər elin bağı və kilidi iki şeydir: "Biri ehtiyat, biri qanun"- bunlar əsasdır // Ehtiyatlı bəy elin qoruyar, // Yağının boynunu əyər, onu kəməndə salar // Eldə doğru qanun yaradan bəy isə // Eli nizama salar, gününü ağ eylər"(1, beyt: 2014-2017, s. 155). Müəllif abidədə bəyin iki şeylə bəyliyinə pozduğunu vurğulayır: "... Biri zülm, digəri məsuliyyətsizlikdir, // bunun ikisi də bəyin elini viran edər //... Bəylər etinasız olsalar, işləri getməz, // Etinasızlıq davam etsə, bəylik bitər //...Zalım adam uzun müddət bəy ola bilməz, // Zalımın zülmünü el də qəbul etməz" (1, beyt: 2024; 2027; 2030, s.156). Yaxşı hökmdar xalqı ədalətli və adil qanunlarla idarə etməli, bir şəxsin digərinə qarşı təhdid və zor etməsinə yol verməməlidir. Yoxsa əlində nə hökmü keçəcəyi dövlət, nə də itaət edən xalqı qalar.

3. Bəy cəsur, qüvvətli və qəhrəman olmalıdır

Qəhrəmanlıq ruhu türk millətinin bütün fərdlərinin qəlblərinə hopmuş, zaman-zaman parlayan sonra dirilən bir kor olmuşdur. Dünya hər türkün simasında yatan bir aslanı tanımış və millət olaraq bizə əsgər millət adını qazandırmışdır(2, s.160). "Qutadğu bilig" abidəsində bununla bağlı belə deyilir: " Xalq üçün bəy igid və cəsur olmalıdır // Böyük işlərə ancaq bu keyfiyyətlər lazımdır (1, beyt: 1961, s.152) //... Qorxaqlar qoşunu pozarlar // Qoşun pozulsa, insan insanı tapdalayar" (1, beyt: 2284, s.170) və ya " Cəsur adam qorxaqların başına keçsə // Hamı ondan cəsarət alar"(1, beyt: 2045, s.157). Bu ifadələr orduya verilən dəyəri və qəhrəmanlıq ruhuyla bütünləşməsinə gözəl bir şəkildə ifadə etməkdədir.

4. Bəy əsil-nəcəbətli, soylu olmalıdır

Türklərdə əsilli olmaq aristokrat sinfinə məxsusluq və ya bəlli bir xanədanı gəlmək deyildir. Türklərdə əsil olmaq türk olmaqdır. Xaqan və ya bəy olacaq şəxsin atası kimi anası da türk olmalıdır. Xaqanların türk olmayan qadınlarından doğulan uşaqları xaqan ola bilməzdi (2, s. 160).

"Qutadğu bilig" abidəsində bu özəllik ilə bağlı aşağıdakılar deyilir: "... Ey əməlisaleh, əsil-nəsilli xaqan // Dünya sənsiz olmasın" (1, beyt: 108, s.31) və ya "...Bax iki cür əsl insan var: Biri bəy, biri alim; onlar insanların başıdır //...Biri əlinə qılınç alıb xalqı idarə edər // Biri əlinə qələm alıb düz yol göstərər" (1, beyt: 265; 268, s.42). Abidədə Ötügen bəyinə istinadən bu sözlər mövcuddur: " Bəy nəcəbətli nəsiləndən olmalıdır... // Xalq üçün bəy seçkin olmalıdır, Sözü doğru, təbiəti isə sakit olmalıdır" (1, beyt: 1949; 1963, s.152). Vəzir Öydülmüşə görə isə bəy sakit, ağıllı, gözütox, abırlı və əməlisaleh olmalıdır: "Tanrı kimə həya və göz suyu vermişsə // Ona dövlət və üz suyu da vermişdir" (1, beyt: 2007, s.155). Bu möhtəşəm abidədə verilən "soylu və əsil-nəsilli olmaq" ifadələrində türk olmaqdan savayı, həm də uca duyğu və düşüncələrə sahib olmaq anlayışı özünü göstərir.

5. Bəy səbirli olmalıdır.

Yusif Xas Hacibə görə səbirli və sakit olmaq idarə edənlərdə, xüsusilə hökmdarlarda olması lazım olan özəlliklərdəndir (5, s.51). Gözəl xüsusiyyətlərin başında yer alan səbrlə insan xeyrə, ucalığa, zəfərə çatmaq, günah , pis işlərdən uzaq ola və nəfsi yenə bilər. Hər ibadətə mükafatı varkən səbrin mükafatı saysız-hesabsızdır. Allah mükafat verəcəyi qulunu səbir yolu ilə imtahan edir. Allah üçün səbr etmək zənginlikdir, kimsəyə möhtac olmamaq deməkdir. Allah ilə səbr etmək əbədilikdir, vəfadır, cəfadır, mükafatı isə cənnətdir. Səbrin bəyde olması gərəkən ən önəmli fəzilətlərdən birisi olması ilə bağlı olaraq Hacib əsərində ona aşağıdakı tövsiyələri verməkdədir: “Heç bir işdə tələsmə, səbirli, soyuqqanlı ol // Qul səbirli olsa, bəylik mərtəbəsinə qalxar”(1, beyt: 588, s.63); “Əgər hirsənsən, özünü tut səbr et, // Səbirli insan sabah sevinər //...Əziyyət, qayğı çəkən adam səbir etsə, // İtirdiyi rahatlığı təkrar əldə edir // Səbirli ol, səbr etmək hər kişinin işidir...” (1, beyt: 1317; 1320; 1322, s.112); “Səbir və yumşaqlik bəyin bəzəyidir // Bunlar bəyliyin əsas məziyyətləridir” (1, beyt: 1988, s.154) və ya “O, gözütöx, səbirli, təvazökar, // Şəfqətli və sakit təbiətli olmalıdır” (1, beyt: 2170, s.164); “Səbr etsən, möhnət nemət olar // Nemətə şükr etsən, artar bunu bil!” (1, beyt: 6450, s.425).

6. Bəy sadıq olmalıdır

Yaxşı bəy ətrafındakılara, xidmətçilərə, həmçinin hər bir işdə ona yardımçı olan şəxslərə qarşı sadıq olmalı, qədrini bilməlidir. Xüsusilə ağır tapşırığı yerinə yetirən, bu işin altında əzilən hər bir şəxsə qarşı vəfalı və diqqətli olmalıdır (8, s. 557). Bu xüsusiyyət ilə bağlı Yusif Balasaqunlu bəyə aşağıdakı tövsiyələri verməkdədir: “Məsud, cəfasız, vəfalı görmək istəyən // Onun üzünü görsün, onun hər əməli vəfadır”(1, beyt: 105, s.31) və ya “Vəfaya qarşı vəfa insanlıq vəzifəsidir // Vəfa qıl, kişi ol, adını yüksəlt!” (1, beyt: 1691, s.135)

7. Bəy fəzilətli olmalıdır

Yaxşı və seçilmiş bir bəy olmaq üçün fəzilətə qiymət və önəm verilməlidir. İnsan fəziləti ilə başqalarına üstün gələ bilər və fəziləti çox olduqca məqam və mövqeyi yüksəlir. Fəzilətli olmaq Tanrının bir lütfü və adil bir hökmdar, bəy olmanın əsas cəhətlərindən biri sayılmalıdır (5, s.50). Bir bəyin şəxsində bütün fəzilətlər birləşsə, arzu etdiyi hər şey onun ətrafında toplanır. Məsələ ilə bağlı gözəl açıqlamalarını verən Yusif Balasaqunlu əsərində aşağıdakı tövsiyələrini söyləyir: “Hər cür ərđəmi bütünlüklə əldə etməli, // Yaraşmayan şeylərdən iraq olmalı! // belə bir bəy adamların yaxşısı, elin yaraşığıdır // Seçilmiş və yaxşı adam kiçilməyən aya bənzər // Bütün dünya xalqı ona qul olar // Belə bəylər dünyaya hakim olar, arzuya çatırlar (1, beyt: 2074-2076, s.158-159) və ya “Kimdə belə ərđəm və tərbiyə varsa, // Onu bəy kimi ölkədə yüksəltmək lazımdır”(1, beyt: 2165, s.163); “Dünya hakiminə min bir fəzilət lazımdır, // O, bu fəzilətlərlə dünyanı idarə edir”(1, beyt: 3009, s. 213).

Bəy könlü və dilini doğru, fəzilətini də yüksək tutmalıdır ki, yolunu azmasın və doğru yoldan heç vaxt ayrılmınsın.

8. Mərhəmətli və təvazökar olmalıdır

Mərhəmətli və təvazökar olmayan bəydən insanlar əlini üzər. Bəy uzun illər iqtidarda qalmaq, yaşlandığı zaman hörmət və izzət görmək istəyirsə, kin-küdurəti qəlbindən çıxartmalı, mərhəmətli olmalı, qəlbindən keçənlə dilindən söylədikləri eyni olmalıdır. Təvazökar insanlar hər zaman incəqəlbli, mərifətli, insanların qəlb və qürurunu qırmaqdan qorxan, həssas, duyğulu və səadətə qovuşmuş insanlardır (8, s. 558). “Qutadğu bilig”də bu cəhətlə bağlı bəyə aşağıdakı nəsihətlər verilməkdədir: “Bəy təvazökar və mərhəmətli olmalı, // Günahkarların günahını bağışlamalıdır. // Xidmətindəkilər ona alışırlar, // Alışsalar, yaxşı xidmət edərlər”(1, beyt: 2122-2123, s.161); “...Sənə bəylik və ululuq qismət olsa, // Saçın ağaranadək onların sənə qalması üçün təvazökar ol”(1, beyt: 552, s.60); “Təvazökar adamı xalq sevər, // Təkəbbürlü və kinli adamı sevməzlər”(1, beyt: 2232, s. 167) və ya “Təvazökarlar insan qəlbini özünə isindirər, // Dili acı və qəzəblilər adamı özündən uzaqlaşdırar” (1, beyt: 2295, s.171); “Əgər sən bəy və xalqın böyüyü olsan, // Dilini, könlünü kiçik tut, özünü fəda elə” (1, beyt: 4534, s. 305); “Nəzakətli adam səadətə həzm edir, // Nəzakətli adam sərvətə layiqdir”(1, beyt: 2446, s.180) və s.

Yusif Balasaqunlunun söylədiklərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, haqq yolundan dönməyən, mərhəmətli və təvazökar söz söyləyən, söylədiyi sözlə gördüyü əməli bir olan idarəçi

hər zaman uğur qazanar. Digər tərəfdən həddini aşıb, lovğa və təkəbbürlü söz söyləyən, söylədiyi sözlə gördüyü əməlləri bir-birinə uyğun olmayan insanlar həmişə uğursuzluğa məhkumdur.

9. Bəy gözütöx və həyalı olmalıdır

Həyalı insan insanların seçilmişsi və yüksək səviyyəli nəcib insan olduğu üçün, bəyin də həyalı olması idarə edən üçün mühüm özəlliklərdən sayılır. Çünki həyalı insan pis bir iş görmədiyi kimi, münasib olmayan şeylərə yaxınlaşmaz, başqalarına qarşı kobud hərəkət etmər. Həyasız insandan isə dürüst, doğru hərəkət gözləmək əbəsdır. Həmin insan daim utanmaz və sırtıq bir ömrü yaşar.

Bəyin gözütöx və həyalı olması ilə bağlı Hacib əsərində bu tövsiyələri verir:

“Bəy gözütöx, həyalı və həlim olmalıdır//Sözündə və əməlində açıq olmalıdır//Bəy həmişə abırlı və adamların seçilmişsi olmalıdır, // Abırlının əməli və hərəkəti bütöv olar//Abırlı adam xoşxasiyyət olar//Ona yaraşmayan işə əl vurmaz //Bəyin könlü, dili və təbiəti düz olmazsa//O eldən səadət qaçar, yaxın gəlməz“(1, beyt: 2000; 2005-2006; 2012, s. 155) və ya “...Ölkəsini yaxşı idarə etmək üçün//Nəcəbatlı, abırlı, xoşqılıq, mərhəmətli olmalıdır”(1, beyt: 2169, s. 164); “İnsanların seçkini abırlı olandır//Abırlı adam insanların başıdır”(1, beyt: 2201, s.166) və s.

Bu tövsiyələrdən anlaşılır ki, yaxşı bir bəyin həyalı olması, özünü şərlşlərdən uzaq tutması təkbəşinə yetərli deyildir. Bununla yanaşı, bəy həyasız şəxs və xidmətçilərdən uzaq durmalı, onlardan özünü qorumalı, özündən uzaq tutmalıdır ki, gələcəkdə özünü onların həyasız hərəkətlərindən qoruya bilsin.

10. Bəy pis vərdisləərə sahib olmamalıdır

Yaxşı bir bəyde olması lazım olan cəhətlərdən biri onun içki, qumar və zinadan uzaq durmasıdır. Bu məsələ ilə bağlı ən sərt nəsihətləri verən Yusif Balasaqunlu öz əsərində aşağıdakıları deməkdədir: “ Şərab içmə, fəsada qarışma, uzaq ol, // Əxlaqsızlıq etmə, hiyləgər işlərlə üzükara olma// Şərab içmə, əxlaqsızlıq etmə, özünü qoru, //İkisi də insana yoxsulluq donunu geyindirər//Şərabdan insanın başına min bir günah gələr// Səadət isə zinadan qaçar, əxlaqsızın üzünə tüpürər” (1, beyt: 1334; 1337-1338, s.113)və ya“Bəy içki içməməli, fəsad qurmamalıdır//Çünki bu iki şey nəticəsində iqbal korlanır// Dünya bəyləri şərabın dadına alışışalar, // Ölkənin, xalqın bundan çəkdiyi zəhmət çox acı olar. // Əgər hakimlər qumara qurşansalar, // Ölkəni xaraba qoyar,xalqı möhtac edərlər”(1, beyt: 2091-2093, s. 159); “...Cahil içkiyə qurşandı, sərvəti yel kimi sovruldu, // Bəy içkiyə mübtəla olsa, ölkə qalarımı? // Bəy sərxoşluq və qumar ilə vaxt keçirsə, // Ölkənin işini düşünməyə imkan tapmaz. //Bəy içki düşkünə, fitnəkər və qaba olsa, // Onun xalqı da bütünlüklə əyyaş olar” (1, beyt: 2097; 2103; 2106-2107, s. 160).

Hacibin bu qeydinə uyğun olaraq deməliyik ki, Qaraxani hökmdarları öz dindarlıqları və içki içməmələri ilə İslam dünyasında şöhrət tapmışlar. Bütün bu söylənilənlərdən anlaşılır ki, içki, qumar və zina fəsadla bir tutularaq bəyin hər hərəkəti ilə təbəsinə örnək olduğu israrla vurğulanır (5, s.50).

11. Bəy zülm etməməli, qəzəbinə hakim olmalıdır

İdarə etmə böyük məsuliyyət tələb etdiyindən, bəy gördüyü hər işdə Allah rızasını gözləməli, qəzəb və əsəbi halında haqq və ədalət yolundan dönməməlidir. Hiddət və qəzəb kişini fəlakətə sürükləyər, belə ki, insan hiddətləninə onun psixoloji və fiziki vəziyyəti, düşüncə tərzini dəyişər, ağzından çıxanı qulağı duymaz. Ədalətli və əfvedən bəy tarixdə qalar, iz qoyar, zalım bəy isə xalqın nifrətini qazanar.

Bəyin zülm etməməsi, zülm etdiyi halda xalqın uzun müddət buna dözməyəcəyi ilə bağlı Hacib aşağıdakı nəsihətləri verməkdədir: ” Zalım olma, pislərə zülm elə, //Zalımların hamısını ölkədən qov”(1, beyt: 5505, s.364); “...Ehsan edərkən tələs, tez elə // Cəza verən zaman bir az asta ol”(1, beyt: 5219, s. 347) və ya “...Qılınc və qüvvə ilə ölkə tutmaq olar, //Onu uzun zaman zorla, intiqamla saxlamaq olmaz”(1, beyt: 2427, s.178); “...Bəyin sözü və könlü yaxşı olsa //Onun xidmətçiləri doğru yolla gedərlər // Bəy yaxşı olsa, onun işçisi //Xoş əməl sahibi olar, zərərsiz olar”(1, beyt: 2245-2246, s.168).

Həmin nəsihətlərdən aydın olur ki, ölkələri qılınc ilə tutmaq olar, amma dövlət uzun zaman zorla idarə oluna bilməz. Zülm ölkədə bəyin nüfuzunu aşağı salar, xaos yaradar və nəticədə dövləti də, hökmdarı da məhv edər. Bu məsələyə xüsusi önəm verən Yusif Xac Hacib bəyə bu nəsihətləri söyləməkdədir: “ Ey ağıllı ər, hirsini özündən iraq tut //Ey bilikli bəy, hiddətlənmə,yaxşı ad

qazan//Qəzəb və hiddətlə işə girişmə//Əgər girişsən ömrün zay olar.//Hirslə iş tutan peşman olur//Qəzəbli adam işində yanılır”(1, beyt: 322-324, s.45) və ya “...İşində hirslənmə, hirsinə hakim ol,//Bəylər hirslənsələr, bəyliklər pozular”(1, beyt: 1414, s. 117);”Ədalətli iş gör, buna çalış, zülm etmə // Tanrıya qulluq et, onun qapısını aç//... Həvəs və açıq ilə heç bir iş igörmə// Hər iki halda dişini sıx, səbir et(1, beyt: 1451; 1453, s. 119).

Fikrimizcə, bəy və idarə edənlərə bir öyud kitabı olan “Qutadğu bilig”də verilən nəsihətlərin əsas məqsədi dövlət və millətə xidmət edən insanların nə kimi özəlliklərə malik olması şərtlərini hərtərəfli açıqlamaqdır. Bu mötəşəm əsərdə yalnız min il öncəki dövlət adamlarının deyil, həm də bu günümüzdəki dövlət adamlarının da faydalanacağı və öyrənəcəyi çox dərslər vardır. Həmin dərslər doğru və düzgün dəyərləndirilsə, bu gün sarsılmış siyasi əxlaqın yenidən qurulmasına yardımçı olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balasaqunlu Y. Qutadğu bilig. Bakı: Avrasiya press, 2006, 440 s.
2. Balcı C. Türk dövlət töresi. İstanbul: Bilgeoğuz yayınları, 2018, 277 s.
3. Bəydili C(Məmmədov). Türk mifoloji obralar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 271 s.
4. Farabi. El- Medinetü’l fazıla. /nşr. Ahmet Arslan. Ankara: Vadi yayınları, 1990, 327 s.
5. Genç R. Karahanlı devlet teşkilatı. Ankara: TTK yayınları, 2002, 265 s.
6. Kafesoğlu İ. “Kutadğu Bilig” ve kültür tarihimizdeki yeri. İstanbul: Kültür Bakanlığı,1980, 48 s.
7. Ögel B. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları,1988, 788 s.
8. Sarıkaya M.Z. Kutadğu Bilig’e göre bey’in özellikleri / The Journal of Academic Sosyal Science Studies. Number: 30, p. 551-568, Winter I 2014

XÜLASƏ

Dövrünün görkəmli mütəfəkkiri olan Yusif Balasaqunlu “Qutadğu bilig” kimi möhtəşəm əsərində islam fəlsəfəsi ilə qədim türklərin törədən, Tanrıçılıqdan, həyat və düşüncə tərzindən gələn fəlsəfəsini birləşdirmişdir. Əsər türklərin siyasi və idarəçilik görüşlərini ortaya qoymaqla Türk dövlətinin ictimai-siyasi bünövrəsini tanıtdığı bacarmışdır. Bir siyasətnamə olan “Qutadğu bilig” dövlət adamları və idarə edənlər üçün həqiqi bir rəhbər, bir əxlaq və təsəvvüf kitabıdır.

Türk xaqan və bəylərinin yeganə məqsədi ölkələr fəth etmək, türk bayrağı altında bir Tanrı nizamı yaratmaq, tarazlığı bərpa etmək, qatma qarışıqlığı düzümə salmaq missiyasını yerinə yetirməklə, Tanrı qarşısında müqəddəs borcu ödəməkdir.

Yusif Balasaqunlu əsərdə bəylik və bəyliyin insana necə keçməsinə nəsihət və tövsiyələri ilə geniş şəkildə təqdim edir. Məqalədə “Qut”a sahib olan türk bəyinin xalq tərəfindən sevilib-sayılması üçün daşınması gərəkən özəllikləri “Qutadğu bilig” əsərinə istinadən araşdırılır.

Açar sözlər: bəy, xalq, soylu, ədalət, bilikli, təvazökar, mərhəmətli